ELENA COMŞULEA

DIN ISTORIA *DICȚIONARULUI LIMBII ROMÂNE*[*]

Academia Română a sărbătorit în anul 2010 finalizarea *Dicționarului limbii române,* numit şi „tezaur", cea mai importantă operă a sa, alături de *Gramatică* şi *Ortografie,* realizată prin implicarea unor personalități lingvistice şi a câtorva generații de cercetători, după 105 ani de muncă, desfăşurată cu dăruire şi pasiune, la un înalt nivel ştiințific impus de complexitatea monumentalei lucrări.

Autorii de ieri şi de astăzi, indiferent pe ce treaptă sau în ce moment al elaborării s-ar situa, deopotrivă redactori, revizori, coordonatori sau redactori responsabili, se contopesc într-un anonimat acceptat de comentatori, dar şi de ei înşişi, căci, cum spunea Lia Puşcariu Manoilescu, „e destul de greu să se stabilească paternitatea unui articol trecut prin atâtea mâini"[1]. Şt. Paşca sublinia şi el că autorii se simt „solidari şi răspunzători cu toții în mod egal" față de lucrarea ce trebuie să păstreze, în continuare, valoarea ştiințifică la care a ridicat-o Sextil Puşcariu şi care a obținut „aprecierea învățaților de pretutindeni"[2]. De asemenea, la şedința Academiei din 27 mai 1946, A. Procopovici afirma: „Toată grija noastră este să dăm un *Dicționar* care să întreacă nivelul dicționarelor similare din străinătate. Noi credem că am reuşit [...]. Critica ştiințifică din străinătate a relevat sistemul nou şi diferit al *Dicționarului limbii române* şi acest lucru este foarte important"[3].

Tezaurul nostru lexical se datorează iluştrilor înaintaşi, „lamura lingvisticii şi a filologiei româneşti"[4], alături de care, lucrând împreună ori continuându-le activitatea, se află câteva zeci de persoane, cei ce, într-un fel sau altul, în diverse etape, au contribuit la desăvârşirea operei academice.

Într-o recenzie la primele volume din seria nouă, literele M şi O, profesorul Romulus Todoran[5] arăta că la acestea s-a lucrat, începând din 1940, la Muzeul Limbii Române şi reproşa faptul că autorii, „nume ca: Şt. Paşca, A. Procopovici, Th. Naum, D. Macrea, Ipolit Tarnavschi, Silvia Bălan, Aurel Vasiliu, N. Tcaciuc-

[*] Comunicare prezentată, într-o primă formă, la „Zilele academice clujene. Ediție jubiliară", 1–2 iunie 2010.

[1] AN–Cj, Fond MLR, XI/467, fila 4.

[2] *Ibidem,* XI/464, fila 2.

[3] AAR–D, tomul LXV, 1945–1946, Bucureşti, 1947, p. 301.

[4] Marius Sala, *Institutul de Lingvistică din Bucureşti la 45 de ani*, în LR, XLIII, 1994, nr. 11-12, p. 496.

[5] Publicată în CL, XV, 1970, nr. 1, p. 159–163.

DACOROMANIA, serie nouă, XVI, 2011, nr. 2, Cluj-Napoca, p. 132–137

Albu, Vica Procopovici ş.a." – la care îi adăugăm şi pe Th. Capidan, D. Evolceanu, I. A. Rădulescu-Pogoneanu, traducătorii H. Lolliot şi, apoi, Yves Auger –, „nu sunt amintite nicăieri", strădaniile lor „în parte se cunosc, în parte sunt necunoscute şi date uitării", deşi contribuția este „nu neînsemnată". Aceştia fac parte dintre cei care au conceput ceea ce numim astăzi *Manuscrisul vechi* sau *Baza DA*, utilizat în redactarea seriei noi a *Dicționarului.*

Numele tuturor colaboratorilor au fost, în sfârşit, menționate în ediția completă din 2011, care cuprinde, concentrate în 19 volume, cele două părți ale *Dicționarului* academic, DA şi DLR[6]. Este o acțiune lăudabilă, dar nu suficientă, căci, dacă aportul marilor muzeişti a fost consemnat în medalioane prezentate sau publicate mai ales cu ocazia unor momente aniversare ori de comemorare, încă nu s-a scris marea operă unitară, în care „istoria *Dicționarului* Academiei [...] să fie reconstituită în toate etapele ei, până în amănunte"[7]. S-ar reliefa şi aportul „celor mai puțin celebri" – cum se exprima Magdalena Vulpe într-o scrisoare ce ne era adresată –, dar mai ales s-ar corecta afirmații eronate, cum sunt: „la sfârşitul celui de al Doilea Război Mondial, munca la acest dicționar înceta definitiv"[8], şi alta reiterată mereu, că în perioada 1949–1952, *Dicționarul* se va relua de către „un colectiv relativ numeros, condus de academicianul Iorgu Iordan şi concentrat la Institutul de Lingvistică din Bucureşti", care „a efectuat revizia părții tipărite de Puşcariu, precum şi o primă redactare a porțiunilor încă neelaborate din lucrare"[9].

În realitate, „n-a fost o întrerupere, ci numai o încetinire a activității noastre", cum preciza Iorgu Iordan[10], iar în ce priveşte colectivele de lexicografi, acestea erau două: „unul e x i s t e n t la Institutul de Lingvistică din Cluj, lărgit apoi, şi altul, c o n s t i t u i t cu acest scop, la Institutul de Lingvistică din Bucureşti"[11].

Cercetarea arhivelor Academiei (= AAR–D) şi, la Cluj, a Arhivelor Naționale, Fondul Muzeului Limbii Române (= AN–Cj, Fond MLR), a rapoartelor anuale din „Dacoromania" şi a corespondenței dintre personalitățile vremii poate aduce lumina dorită.

Aş dori ca articolul de față să fie un prim pas într-o asemenea întreprindere, care trebuie să aibă, desigur, o mai mare amploare. Momentan, folosind informații din sursele amintite despre istoria *Dicționarului* în perioada 1940–1948, intenția mea este să arăt că la Cluj munca pentru îmbogățirea şi fructificarea tezaurului lexical n-a încetat în nicio perioadă în care lucrarea era inclusă între proiectele în derulare ale Academiei.

[6] Ediția se datorează susținerii financiare a Băncii Naționale a României, sprijinului domnului guvernator Mugur Isărescu, în special, şi a fost lansată la adunarea festivă dedicată celei de a 145-a aniversări a Academiei Române, din 4 aprilie 2011.

[7] R. Todoran, *lucr. cit.*, p. 163; vezi şi Marius Sala, *lucr. cit.*, p. 496.

[8] M. Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, II. *De la 1880 până astăzi*, Bucureşti, 1969, p. 45.

[9] *Ibidem*, p. 72.

[10] Iorgu Iordan, *Dicționarul limbii române,* în LR, XIII, 1964, nr. 4, p. 301.

[11] R. Todoran, *lucr. cit.*, p. 163.

Munca la această „mare lucrare naţională" – cum a caracterizat-o D. Gusti[12] – se afla „într-un impas", provocat atât de evenimente istorice naţionale, cât şi de evenimente petrecute în cercul restrâns al filologilor.

Să rememorăm câteva dintre acele piedici care n-au o p r i t, dar au î n c e t i n i t împlinirile posibile în domeniul lexicografiei academice:

– cele două războaie mondiale, mutarea Muzeului Limbii Române la Sibiu, în 1940, după Dictatul de la Viena, şi revenirea la Cluj în 1945, ceea ce a provocat dezordinea manuscriselor şi a cutiilor de fişe;

– încetarea activităţii la Tipografia ziarului „Universul" (1941–1942), unde *Dicţionarul* se tipărea gratuit; manuscrisele se aflau în diferite faze de prelucrare tipografică;

– misiunea în străinătate a lui S. Puşcariu, care, din 1941, se afla în Germania, unde a organizat şi a condus Institutul Român, şi apoi retragerea sa în noiembrie 1943 de la conducerea *Dicţionarului*, fiind înlocuit de A. Procopovici, iar după moartea acestuia, în iunie 1946, provizoriu, de Th. Capidan şi, din 1 septembrie 1946, de Şt. Paşca;

– „lipsa de colaboratori specializaţi şi statornici"[13]. O grea pierdere a însemnat încetarea din viaţă a doi distinşi colaboratori, I. Rădulescu-Pogoneanu şi Petre Grimm, care, alături de Th. Naum, făceau „revizia redacţiei, a definiţiilor şi în special a neologismelor"[14].

Se impunea reorganizarea urgentă a lucrărilor la Cluj. Programe de lucru, propuneri au fost câteva, dar adevărata rezolvare a situaţiei o va realiza Th. Capidan, după documentarea făcută aici în timpul vizitei de zece zile, începând din 22 iulie 1946, şi „întotdeauna ajutat pe cale de corespondenţă de maestrul de la Bran"[15], după propria-i mărturisire.

La şedinţa Academiei din 28 februarie 1947, Th. Capidan a prezentat un *Referat privitor la mersul lucrărilor Dicţionarului, începând de la 1 septembrie 1946 până astăzi*[16]. Acesta cuprinde:

– explicaţii privind proiectul Puşcariu al *Dicţionarului* – trei tomuri, fiecare cu mai multe litere (**I.** A, B, C + D, E; **II.** F, G, H, I, Î, J, K, L + M, N, O, P; **III.** Q, R, S, Ş, T, Ţ, U, V, Y, Z);

– situaţia materialului – manuscrise, cu precizarea autorilor, cutii de fişe –, motivarea de ce D şi E nu erau finalizate;

– noua organizare a personalului, remunerarea. Gh. Ionescu-Şişeşti, la şedinţa Academiei din 25 mai 1945, spunea: „această muncă trebuie răsplătită foarte bine, în orice caz mai bine decât orice altă muncă redacţională. Dacă Academia nu are fondurile necesare, să le ceară de la Guvern"[17], iar Th. Capidan sublinia că Academia

[12] În AAR–D, tomul LXIV, 1943–1945, Bucureşti, 1946, p. 428.
[13] D. Caracostea, în AAR–D, tomul LXV, p. 295.
[14] Th. Capidan, în AAR–D, tomul LXIV, p. 395.
[15] *Ibidem*, tomul LXVI, p. 163.
[16] *Ibidem*, p. 157–165.
[17] AAR–D, tomul LXIV, p. 427.

„trebuie să se gândească la o îmbunătățire a retribuției unor colaboratori care, prin natura lucrului, sunt preocupați de *Dicționar,* chiar atunci când au terminat cele patru ore de lucru obligatorii. Într-adevăr, sunt anumite probleme din viața unui cuvânt, cum ar fi bunăoară originea lui sau devierea lui semantică de la sensul original, care nu se pot explica atunci când lucrezi la redactarea lui, abia după câteva zile sau săptămâni de la aceasta”[18];

– măsurile luate pentru „o mai grabnică terminare a *Dicționarului*”[19] – mărirea normei la 8 cutii de fişe de la 5, prescurtări de citate, ceea ce determină economii prin micşorarea numărului colilor de tipar, dar mai puțină economie de timp, căci fişele tot trebuie studiate în totalitate.

La Cluj au fost create două echipe de revizori. Prima, compusă din Th. Capidan şi Şt. Paşca, se va ocupa de literele D şi E, „hiatusul” dintre tomul I şi II, cu un număr de 56 de manuscrise redactate (E parțial), dar nefinalizate pentru tipar; o parte fusese revizuită de S. Puşcariu, alta urma să fie completată şi revizuită de către cei doi membri amintiți, până la 1 ianuarie 1948, ceea ce s-a şi făcut, aşa că, la 1 februarie 1948, D şi E erau pregătite pentru tipărire[20].

Cel mai mult timp a fost acordat cuvântului *de*, lucrat întâi de C. Lacea, într-o variantă prea extinsă, revizuit apoi de I. Rădulescu-Pogoneanu, care a făcut observații privind definițiile, refăcut de A. Procopovici şi, după reorganizare, urmând să-l definitiveze Th. Capidan şi Şt. Pop, în timp de o lună, căci „întregul articol reprezintă, atât prin mărimea, cât prin însemnătatea lui, un studiu de doctorat”[21].

A doua echipă, formată din vechii colaboratori C. Lacea şi Lia Manoilescu, urma să revizuiască şi să întregească pentru tipar manuscrisul primei redactări a literelor M, N, O, P, până când prima echipă îşi termina obligația şi i se alătura, ca împreună să poată da gata pentru tipar tot materialul în doi ani şi ceva.

Cu toate că la Cluj se aflau „colaboratori vechi şi bine formați”[22], începând încă din 1945 se făcea, repetat, propunerea de creare şi la Bucureşti a echipei de lucru, ceea ce susținea „cu multă tărie” şi Capidan, convins că numai astfel se obține „desăvârşirea unei opere care, pentru noi, românii, constituie o adevărată mândrie națională”[23]. Cel mai aprig luptător pentru transformarea Bucureştiului în centrul lexicografiei academice româneşti a fost D. Caracostea, invocând faptul că acolo se aflau „elementele de conducere”[24], Th. Capidan şi Comisia Dicționarului; Capidan adaugă şi faptul că tipărirea, cu corecturile cerute, s-a făcut întotdeauna la Bucureşti.

[18] Th. Capidan, în AAR–D, tomul LXVI, p. 163.
[19] *Ibidem,* p. 160.
[20] Şt. P., *Raport*, în DR, XI, 1948, p. 373.
[21] Th. Capidan, în AAR–D, tomul LXVI, p. 163.
[22] *Ibidem*, p. 164.
[23] *Ibidem*, p. 165.
[24] AAR–D, tomul LXVI, p. 165.

Cei care s-au pronunţat pentru necesitatea creării unor echipe de lucru la Bucureşti – una condusă de Th. Capidan, alta de Iorgu Iordan – au susţinut şi continuarea activităţii la Cluj, având cuvinte de apreciere pentru colaboratorii ardeleni.

În şedinţa Academiei din 27 mai 1946, Alex. Lapedatu arată că, şi dacă *Dicţionarul* se va continua cu două echipe la Cluj şi cu alte două la Bucureşti, aceasta nu înseamnă că, după terminarea literei P, cei de la Cluj nu vor mai lucra. „Acolo există foarte mult material strâns, [...] echipele fiind alcătuite din colaboratori încercaţi”[25].

Silviu Dragomir remarcă, în 19 mai 1947, faptul că Th. Capidan, spre deosebire de D. Caracostea, „vede în lucrarea de la Cluj promovarea *Dicţionarului* şi, în consecinţă, stăruie să se lase pe loc acea echipă, pentru a continua o tradiţie de cultură şi ştiinţă în Transilvania”[26].

La rândul său, I. Lupaş invocă, în 19 mai 1947, un alt motiv pentru păstrarea echipei clujene: „Din marea acţiune concentrată în jurul personalităţii lui Puşcariu s-a născut şi *Muzeul Limbii Române*, cu rostul de a strânge în jurul acestei instituţiuni toţi filologii români la o lucrare comună. Am slăbi această instituţiune dacă am ridica de lângă ea *Dicţionarul*, spre a-l aduce la Bucureşti”[27].

În favoarea păstrării sediului *Dicţionarului* la Muzeul Limbii Române a pledat şi S. Puşcariu, într-o scrisoare din 1943, prin care îşi anunţa retragerea de la conducerea lucrării, motivându-şi propunerea prin condiţiile de aici: „lexicografi experimentaţi şi conştiincioşi; spirit de colaborare; material lingvistic bogat; o bibliotecă specială”[28].

Anul 1948 găseşte la Cluj o echipă condusă de Şt. Paşca, despre care Iorgu Iordan[29], venit într-o vizită de Paşti, spunea că „munceşte cu pricepere şi râvnă”, că în ea „se poate pune toată nădejdea, [...] prezentând coeziune şi seriozitate”, că „rămâne încă mai departe la baza lucrării de redactare a *Dicţionarului*”. Stăruie pentru formarea celei de a doua echipe competente, prin revenirea la *Dicţionar* a trei specialişti, vechi colaboratori: D. Macrea, R. Todoran, I. Pătruţ, care acceptaseră propunerea.

La Bucureşti însă nu se formase încă echipa pe care, spunea Iorgu Iordan, să se poată „pune mare temei”. Tot Iorgu Iordan a recomandat trei persoane bine pregătite: Şandru, care însă era bolnav, Istrati de la Iaşi, care avea nevoie de locuinţă, Cazacu, „bun elev al lui Al. Rosetti”, şi pe Lia Manoilescu, „cea mai bună colaboratoare a *Dicţionarului*”, aflată la Bran, dar dorind să se mute la Bucureşti, şi aprecia că ea este persoana prin care „situaţia echipei din Capitală s-ar îmbunătăţi considerabil”.

Despre activitatea din anii următori stabilirii în Capitală a Liei Puşcariu Manoilescu, „o lexicografă de neuitat”, care, alături de Th. Capidan, „transmiţând

[25] AAR–D, tomul LXV, p. 300.
[26] *Ibidem*, LXVI, p. 251.
[27] *Ibidem*.
[28] Elisabeta Faiciuc, *Sextil Puşcariu (1877–1948). Biobibliografie*, Cluj-Napoca, 2000, p. LXXXIII.
[29] AAR–D, tomul XLVII, p. 366.

experiența școlii clujene", „a ctitorit lexicografia bucureșteană", s-a exprimat cu multă căldură o altă lingvistă de neuitat, Mioara Avram[30].

Colectivele de lexicografi de la institutele de lingvistică din Cluj și București, lărgite prin colaboratori externi, au revizuit și au completat, în perioada 1949–1952, vechile manuscrise nepublicate, pregătind astfel reluarea în 1959, după o întrerupere de șapte ani, a muncii la *Dicționarul* tezaur, lucrarea „foarte întinsă și poate că nemărginită", „un monument nepieritor", „opera Academiei", care, în zilele noastre, „va fi încoronată de o izbândă fericită"[31].

MOMENTS FROM THE HISTORY OF *DICȚIONARUL LIMBII ROMÂNE* (ROMANIAN LANGUAGE DICTIONARY)

(*Abstract*)

We retraced, based on the archive data and on some letters exchange funds, some significant moments from the laboratory of the elaboration of Dicționarul limbii române (Romanian Language Dictionary), reference work of the Romanian Academy, recently finished in a prime phase. We highlighted the almost anonymous work of an entire succession of editors and also the fact that in Cluj, during 1940-1948 period, the operations for the enrichment and valorization of the lexical thesaurus never stopped in any of the phases when the work was included among the going on projects of the Romanian Academy.

Cuvinte-cheie: *Dicționarul limbii române*, DLR, DA, Sextil Pușcariu, lexicografie română, Academie Română

Keywords: The Dictionary of the Romanian Language, DLR, DA, Sextil Pușcariu, romanian lexicography, Romanian Academy

Institutul de Lingvistică și Istorie Literară
„Sextil Pușcariu"
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21
elena.comsulea@gmail.com

[30] Mioara Avram, *O lexicografă de neuitat: Lia Pușcariu Manoilescu (1907–1965),* în DR, III-IV, 1998–1999, p. 190–200.

[31] *Cuvântări privitoare la* Dicționarul limbii române *rostite în Academie de Majestatea Sa Regele,* în *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea I, A–B, București, 1913, p. IV.